

הדילמה של פֶאטְמָה, נישואיה הַבְּדוּיִים של בְּרִטְרַאנְד ופקעת החוטים של פְּנִלּוּפִי: על מאמרה של לסלי פירס "הדילמה של פֶאטְמָה"

איריס אגמון

כשיצא אודיסאוס למלחמת טרויה וימים רבים לא שב, צבאו מחזרים רבים על פתח ביתה של פְּנִלּוּפִי רעייתו וביקשו לדעת במי מהם תבחר לתפוס את מקומו. פנלופי דחתה אותם ככל שיכלה, אולם משבושש אודיסאוס לשוב פקעה סבלנותם של המחזרים והם דרשו ממנה במפגיע לבחור באחד מהם תחתיו. פנלופי, שלא חדלה ליחל לשובו של אודיסאוס, הודיעה למחזרים הנלהבים כי היא אורגת אריג רחב מידות, וכדי שלא לאבד את קצה החוט היא מבקשת לדחות את נישואיה לאחד מהם עד שתשלים את מלאכת האריגה. ואכן, ימים ולילות שקדה על מלאכתה ליד הנול; בימים ארגה ובלילות היתה פורמת בחשאי את שארגה ביום (ועוד אומרים כי אודיסאוס הוא שהיה רב־תחבולות). כך עברו שנים אחדות, עד שנחשף סודה (הומרוס, 1987, שיר שני: 21–22).

"הדילמה של פֶאטְמָה" – מאמרה של לסלי פירס (Peirce 1998), המובא כאן בתרגום לעברית – מתגוללת לעיני הקורא כמו הפקעת שפנלופי מושכת ממנה חוטים לאריג שלה ואחר שבה ומגלגלת אותם לפקעת, וכמו האריג, שלרגע מתמלא ובמשנהו הוא חוזר להיות קצה חוט בלבד. פירס מפרקת את המקורות שברשותה ואחר שבה ואורגת אותם מחדש, בשילוב התובנות שהפיקה מתהליך הפירוק. ועם זאת היא נוקטת גישה רטורית המשאירה שאלות פתוחות, קצות חוטים שלא נקשרו לכלל סיפור עלילה הדוק וסגור, כך שבלילה הבא אפשר לחזור ולפרום את המארג. סיפוריה של פֶאטְמָה, הנערה מכפר הַיֵּאם הסמוך לעיר המחוז עֵיֶן־תֶּאֱב (כיום, Gaziantep) בדרום־מזרח אנטוליה, הוא מה שנהוג לכנות אנקדוטה, סיפור קטן, חביב, ולא מזיק (אך גם לא מועיל), מונח שכאשר הוא מתגלגל על לשונם של היסטוריונים, לעתים קרובות משמעותו היא: לא היסטוריה. לכאורה, מתמצה

הגרעין העובדתי של הסיפור בשלוש רשומות קצרות שתועדו בבית-הדין השרעי של עין-תאב בשנת 1541. מעשה בנערה כפרית שהגיעה לבית-הדין וכרסה בין שינה והתוודתה כי אבי העובר שברחמה הוא אחד, אהמט, שאיתו זנתה, ולא אחר, קורקוד, שעליו טפלה לפני כן שאנס אותה אך התחרטה על האשמת-השווא.

כדרכן של רשומות בתי-הדין השרעיים, גם תיעוד סיפורה של פאטמה אינו מספק הקשר היסטורי לפרשה, לא רקע חברתי לדמויות גיבוריה, לא הסבר על מה שהביא להעלאת עניינה של פאטמה בבית-הדין ואף לא גילוי של סוף הפרשה (פירס: 128). בשל תכונות אלה של רשומות בתי-הדין השרעיים (סג'ל) נוהגים היסטוריונים לעתים קרובות לקרוא ברפרוף כרכים רבים, המתעדים עשרות ואף מאות שנות דיונים משפטיים בבתי-דין מוסלמיים, ולסכם מאות סיפורים 'רזים' מעין אלה לפי קטגוריות של דפוסים התנהגות חברתית, יחסי מגדר, ריבוד מעמדי וכיוצא באלה, ואז להציג את המיון שעשו ולומר: זה הפרופיל של חברה פלונית בתקופה אלמונית, כי זה מה שאפשר לדלות מרשומות בית-הדין שלה (זאבי 2000: 16–20), ומעבר לכך – הכל ספקולציה, או, במלים אחרות, לא היסטוריה.

לסלי פירס נוקטת גישה שונה. היא נמנעת מלדון בחברה הכפרית בדרום-מזרח אנטוליה במאה השש-עשרה, דור אחד בלבד אחרי הכיבוש העוסמאני של האזור, כאילו היתה ערוכה לפי קטגוריות מחקר – מערכת המשפט, המנהל הפרובינציאלי, המיסוי, המסחר, האוכלוסייה, המשפחה, הנשים והגברים – וכאילו הייתה לקטגוריות הללו ממשות ובני החברה הנחקרת ניהלו את חייהם לפיהן. במקום זאת, מציגה פירס לפני הקוראים את הטקסט המשפטי הלקוני על-אודות פאטמה, נאחזת בו כמו פנלופי בקצה החוט שלה, ונותנת לסקרנות שמעוררים בה החלקים הרבים החסרים בסיפור נערת הכפר ההרה והקשריו ההיסטוריים להוביל את הדיון ולגלות רבדים של משמעות, שבמבט ראשון נראה היה שאין ולא יהיו לו. גישה זו, המכונה לעתים מיקרו-היסטוריה, איננה טוענת, כפי שסבורים לעתים מבקריה, שהאירוע או יחידת הניתוח הקטנה העומדים במרכז הדיון מהווים מעין מדגם מייצג של החברה שהם חלק ממנה. הטענה ביחס לאירועים קטנים כאלה היא, כפי שמנסחת זאת ההיסטוריונית נטלי זימון דייוויס (Zemon Davis), רק –

that these are 'telling' events or recitals, ones that speak beyond themselves to provide models or comparisons for other settings (Zemon Davis 1990: 31).¹

1 עוד על שאלת הייצוגיות ועל סוגיות מתודולוגיות נוספות במיקרו-היסטוריה, ראו זאבי 2000: 21–24, רובין 2000: 11–25; Igers 1997: 101–118, Ginzburg 1993, Levi 1995.

אין הכוונה, אם כן, לצמצום גרידא של טווח הניתוח (במקום ניתוח נתונים של חבל ארץ שלם – ניתוח נתונים של עיר אחת מתוכו, ובמקום דיון בחברה שלמה – דיון באדם אחד מתוכה, או באירוע אחד שאירע בה). יחידת הניתוח בדיון המיקרו־היסטורי נבחרת משום שכבר ממבט ראשון היא נראית בעלת משמעות מיוחדת ביחס למקום ולזמן שאליהם היא שייכת (Levi 1995: 107), ולעתים אף ביחס למקומות ולזמנים אחרים.

מבחינת גישת הניתוח, היסטוריונים חברתיים הבוחרים במיקרו־היסטוריה מבקשים לקרב את עינם אל עדשתו של מיקרוסקופ דמיוני. הם מנסים להכיר לפרטי פרטים את יחידת הניתוח שנבחרה – אירוע בחיי אדם זה או אחר בחברה הנחקרת, או חיי היומיום באותה חברה – ובאמצעות התמקדות באופן שבו חוו אנשים אלה את חייהם ובמשמעות שהם נתנו להם (במקום להתמקד בקטגוריות מחקריות מופשטות ונטולות־פנים), הם מנסים להעשיר את הידע וההבנה שלהם על־אודות מסגרות וקבוצות חברתיות רחבות יותר שהנפשות הפועלות נמנו עמן – כפריים, נשים, פריפריה מסוימת וכיוצא באלה מסגרות וקבוצות שאין בנמצא תיעוד היסטורי ישיר עליהן. הסיכוי של אנקדוטות "to speak beyond themselves", כדבריה של זימון דייוויס, תלוי אפוא במידה לא מבוטלת ביכולתם של היסטוריונים לכוון על בסיס המקורות הקיימים את ההקשר ההיסטורי ולשזור בתוכו, בעזרת דמיון היסטורי ולימוד מעמיק של ההקשר הזה, את האנקדוטה שזיהו כ-"telling event". כאשר מושגת הצלחה מעין זו, נהפכת האנקדוטה לבעלת משמעות החורגת מעבר לגיבוריה, ומעבר למרחב ולזמן המוגדרים שבהם התרחשה, והקורא זוכה להמחשה כיצד חיו אנשים בשר ודם בחברה היסטורית זו או אחרת ולתובנה על־אודות עולמם ואורחותיהם של בני אותה חברה. סוג זה של הצלחה משיגה לסלי פירס במאמרה "הדילמה של פאטמה".

לא במקרה בחרתי לצטט את זימון דייוויס בסוגייה מתודולוגית זו. נראה כי פירס, בגוללה את סיפורה של פאטמה ובנסותה להמחיש לעצמה ולקוראים מה היו חייה של נערת כפר בדרום־מזרח אנטוליה במחצית המאה השש־עשרה, שואבת השראה ממחקרה המיקרו־היסטורי של זימון דייוויס על פרשה ידועה הרבה יותר שהתרחשה באותה תקופה ממש בכפר בהרי הפירנאים בדרום צרפת, שובו של מֶרְטֶן גֶר (זימון דייוויס 2001א [1983]). הגישה שנקטה זימון דייוויס כשחקרה את סיפורם של האיכר הצעיר מֶרְטֶן גֶר, שנטש את משפחתו, של האיכר האחר, אָרְנוֹ דו טיל, הדומה לו במראהו, אשר התחזה למֶרְטֶן הנעדר ושב תחתיו מהמלחמה לביתו ולמשפחתו, ושל רעיית הנעדר, בְּרֵטְרַאנְד דה רֹל, שהבחינה בתרמית ושמחה בה אך נאלצה בסופו של דבר להפנות עורף לבעל המתחזה – גישה זו ננקטה בחלקה

גם בידי פירס. הדמיון ניכר קודם כל בהתעניינותה בחברה הכפרית, ובמיוחד בנשים ובמידת יכולתן לעצב את גורלן בחברה זו. דמיון רב לגישה של זימון דייוויס מסתמן גם בשימוש שעושה פירס במקורות נוספים על אלה שתיעדו את ההליכים בעניינה של פֶאָטְמָה בבית־הדין לשם עיבוי הסיפור והבנת הקשריו ההיסטוריים ובהפעלת ניחושים אינטליגנטיים, דמיון היסטורי, והערכת היתכנות (plausibility) ככלים אנליטיים. לעומת אלה נוקטת פירס אסטרטגיה רטורית שונה מזו של זימון דייוויס כאשר היא בוחרת לדון בפרשה של פֶאָטְמָה כבדילמה, מצב שהמעורבים בו מְבַנִּים אותו כעתיר משמעויות (פירס: 129), ולא לגולל אותו כסיפור הצועד אל עבר סופו הבלתי־נמנע או אל פתרונו ההכרחי, כפי שזימון דייוויס בחרה לעשות.

פירס מודעת היטב למתח שיוצרת השאיפה שלה להפיח חיים בעולמם של כפריים אנטוליים במאה השש־עשרה, בשעה שכל מה שיש בידה הוא קצה של חוט – תקציר הליכי המשפט בעניינה של פֶאָטְמָה. לכן השיח המשפטי שבמסגרתו נוצר הטקסט שבידה תופס מקום מרכזי בדיון שהיא עורכת, וממנו היא יוצאת לברר איך נוצר הטקסט ואילו נורמות מוסר, כוחות חברתיים ואינטרסים פוליטיים היו מעורבים בעיצובו (פירס: 129). היא טווה את הדיון שלה סביב שאלות אלו, פורמת את הטקסט, שבה ואורגת אותו לתוך השיח המשפטי של החברה הנחקרת, שוב פורמת ושוב אורגת, עם שאלות של ריבוד מעמדי ומגדרי ואחר־כך – סביב סוגיות של יחסים בין־דוריים ושאלות הנוגעות לבניית המדינה העוסמאנית וליחסי המרכז השלטוני עם המחוזות.

כך, לדוגמה, היא נאחזת בקצה החוט הטקסטואלי, המאפשר לה לקבוע כי בעוד שרובו של התיק המשפטי על־אודות פֶאָטְמָה (כרוב רשומות בית־הדין) הוא ניסוח של הרשם (כֶּאֱתַב), אשר סיכם את הדיון בבית־הדין על־פי פרמטרים משפטיים, הקטע המסיים את התיק הוא ציטוט ישיר של דברי פֶאָטְמָה כפי שנאמרו בבית־הדין (פירס: 125). משפט זה, שבו מתוודה פֶאָטְמָה כי טפלה אשמת־שווא על הגבר הראשון שלו ייחסה אחריות להריונה ומנמקת את החלטתה לחזור בה מהאשמת־השווא, נותן בידה של פירס הזדמנות להציג שורה ארוכה של שאלות. הראשונה בהן נוגעת לווידוי עצמו: מדוע הובא דווקא משפט זה בקולה של פֶאָטְמָה? השאלה מעוררת דיון נרחב על נורמות חברתיות של כבוד ויחסים בין המינים, ועל השלכותיהם של ההבדלים בין מעמדם החברתי של מחברי הטקסטים המשפטיים ומיישמייהם מטעם השלטון לבין פשוטי עם כפֶאָטְמָה על הדיון המשפטי והמציאות החברתית. כאשר פירס מחפשת תשובות לשאלותיה ביחס לוידויה של פֶאָטְמָה היא מוצאת, שמעורבותה של פֶאָטְמָה ביחסי מין שלא במסגרת הנישואין, הגם שנתפשה כחטא חמור של ניאוף (זֶנָא), היתה במציאות הכפרית הנדונה פגיעה פחות חמורה, או לפחות חמורה באותה מידה, במוסר כמו טפילת האשמת־שווא ביחסי מין

כאלה וסיכון שמו הטוב של אדם כלשהו. לכן, משערת פירס, ראו אנשי המערכת המשפטית שלטונית ערך מוסף בווידי שלה ובגוון המוסרי שהתלווה לנימוקים שנתנה להחלטתה לחזור בה מהאשמת-השווא כאשר הם מובאים בשם אומרם (פירס: 129–132).

אני חוזרת להשוואה בין פירס ובין זימון דייוויס. המקור העיקרי והעשיר ביותר לפרשת מֶרְטֶן גֶר הוא ספרו של השופט ז'אן דה קוראס, שתיאר את קורות משפטו של המתחזה, אֶרְנוֹ דו טיל. בבקשה למקם את הפרשה המשפטית במעגלי החיים של החברה הכפרית בצרפת במאה השש־עשרה פונה זימון דייוויס למקורות מגוונים נוספים – משפטיים, אגריים, כנסייתיים וספרותיים. בעזרתם היא מגוללת סיפור מורכב אשר רובו ממוקם מחוץ לבית-המשפט, סיפור שעוסק במערכות היחסים בתוך משפחת גֶר, בינה לבין משפחות אחרות בכפר, בין הורים לילדיהם ובין נשים לבעלים, סיפור שהוא בעת ובעונה אחת סיפורם של גיבוריו וסיפורה של חברה שלמה. לסלי פירס נוקטת טכניקה דומה בטיפולה בשאלה המשפטית של הריגה של פֶאטְמָה. היא רואה במערכת המשפטית האסלאמית מסגרת חיה ותוססת, הנותנת ביטוי למתחים חברתיים ובה בעת – תורמת לפתרונם (פירס: 126). עמדה זו מובילה אותה לדון ברוב הסוגיות שמהן מורכבת "הדילמה של פֶאטְמָה" בהקשרן המשפטי ובהקשרן החברתי גם יחד (פירס: 125–129). היא דנה בחוקים ובענישה על ניאוף ועל האשמת-שווא בניאוף, ובמקביל היא עוסקת במקורות המשפט המוסלמי, בתקנות המדינה העוסמאנית, בפסקי הלכה של המֶפְתִי הראשי (שיח' אל-אסלאם), במנהג המקומי, בתיקים ובפסקי-דין נוספים שנרשמו באותה שנה ברשומות בית-הדין השרעי של עֵיֶת־אֵב, בתקנות מנהל ומיסוי עוסמאניות, במחקרים אחרים על אזור עֵיֶת־אֵב ונסיבות השתלבותו באימפריה העוסמאנית ובמחקרים היסטוריים ואתרופולוגיים משווים. כל אלה מאפשרים לה להציג שאלות על-אודות פֶאטְמָה המעניקות לדמותה עומק היסטורי, ואז, בהעדר עדויות ישירות – להשיב על שאלותיה בהשערות מלומדות.

בכך עושה פירס שימוש בטכניקה שאף היא דומה לזו שזימון דייוויס נוקטת בפרשת מֶרְטֶן גֶר – הערכת היתכנות (plausibility), או, בלשונה של זימון דייוויס, "המצאה שלי, אך המצאה מרוסנת בקפידה על-ידי קולות מן העבר" (זימון דייוויס 2001א [1983]: 18).² פירס, יותר מזימון דייוויס, מציעה אפשרויות שונות לענות על

2 אחדים ממבקריה של זימון דייוויס מסכימים עם טענתה שזו "המצאה שלה", אך חולקים על כך ש"ההמצאה מרוסנת בקפידה"; ראו וינריב 2003: 316. בתיאור שובו של מֶרְטֶן גֶר אין וינריב מדייק לגמרי בשני עניינים: הוא מציין כי המשפט היה משפטם של המתחזה ושל האישה, ועוד הוא מעלה את השאלה אם האישה ידעה כל הזמן שהיא חיה עם מתחזה ומציין כי היא הודתה במשפט שכן (שם: 315–316). אולם בֶרְטְרַאנְד, אשת מֶרְטֶן גֶר, לא עמדה כלל למשפט,

השאלות שהעלתה, כיוונים אפשריים אחדים להסביר כיצד קרה שהדברים התפתחו כפי שהתפתחו, כיצד היו גיבורי הסיפור עשויים לפעול ביחס להתפתחויות אלה וכיצד ובאיזו מידה בחרו את דרכם בנסיבות ששררו. היא גם משאירה את האפשרויות הללו פתוחות, יותר משעושה זאת זימון דייוויס, ומדי פעם הן חוזרות ועולות לדיון, ובחנות מחדש, או פותחות שורה חדשה של שאלות ודרכים אפשריות להשיב עליהן.³

בנקודה זו אני מבקשת לבחון במה עוד שונה גישתה של פירס במאמרה על פֶאטְמָה מזו של זימון דייוויס בשוֹבו של מֶרְטֶן גֶר. ראשית, יש להדגיש את השוני המשמעותי בכמות ובאיכות של העדויות הישירות שעמדו לרשותה של כל אחת מן ההיסטוריוניות, שוני שהציב לפני כל אחת מהן אתגרים שונים. לרשותה של זימון דייוויס עמדו עדויות ישירות אחדות, חלקן עשירות מאד בפרטים, על פרשת מֶרְטֶן גֶר. נוסף לכך עמדו לרשותה גירסאות רבות של הסיפור, שנכתבו בידי כותבים שונים במשך יותר מארבע מאות השנים שחלפו מאז התרחשותו, שכן הסיפור ממשיך להיות מסופר עד היום בכפרו של מֶרְטֶן גֶר. זימון דייוויס הייתה צריכה, אפוא, להתמודד עם 'עודף' מקורות. כדי למקם את הסיפור בהקשר ההיסטורי שבו התרחש היה עליה לפרק תחילה את השכבות הגיאולוגיות של הפרשנויות שנערמו עליו ולהבחין בין מה שידוע על הפרשה וגיבוריה מכלי ראשון לבין ידע שייחסו הכותבים המאוחרים, בין המשמעותיות שהיו לסיפור לבני המאה השש־עשרה לבין משמעותיותו לבני תקופות מאוחרות יותר. לשם כך היה עליה לברר באילו הקשרים קיבל הסיפור את הפרשנויות השונות, אשר ייחסו מאוחר יותר לגיבוריו מעשים ומניעים שלא היה להם בסיס במקורות הראשוניים (זימון דייוויס 2001 ב [1997]: 154–168).

פירס עמדה לפני אתגר הפוך. סיפורה של פֶאטְמָה, בניגוד לסיפורו של מֶרְטֶן

רק המתחזה לבעלה נשפט (זימון דייוויס 2001 א [1983]: 76–77, 88, 98). זימון דייוויס מדגישה את עמדתה האמביוולנטית של בֶרְטְרַאנד בסוגיית זהותו של המתחזה במהלך המשפטים ואת העובדה שרק כאשר הופיע מֶרְטֶן גֶר האמיתי היא נשברה והודתה שהוא בעלה, אולם לא בכך שידעה על התרמית כל הזמן (שם: 73, 77, 84–85, 92–93, 102–103). זימון דייוויס אף מצביעה על העובדה שהשופטים לא הטילו על המתחזה עיניוים, אמצעי מקובל בזמנו להשגת הודאות בפשע, ומעלה את הסברה – דוגמה לשימוש בהערכת ההיתכנות (ראו להלן, הערה 3) – כי הם העדיפו לא לשמוע ממנו עד כמה הרחיקה לכת השותפות לדבר עברה של בֶרְטְרַאנד, כדי לא להיקלע למצב שייאלצו להעניש גם אותה ולפגוע בכך בבתה מהנישואין הבדויים (שם: 106–107).

3 להלן כמה דוגמאות לשימוש שעושות פירס וזימון דייוויס בשאלות ובתשובות אפשריות ככלי אנליטי: פירס: 130, 132, 134–136, 139–141, 143, 145, 148; זימון דייוויס 2001 א [1983]: 33, 36–37, 52–54, 59, 63–65, 71, וכן הלאה.

גַר, לא הותיר את רישומו (לא בכתובים, מכל מקום) על בני דורה ולא נהפך למעין משל או אגדה לדורות הבאים. יתר־על־כן, היסטוריה חברתית של הפרובינציאליות העוסמאניות באנטוליה במאה השש־עשרה כמעט שלא נכתבה עדיין, בעוד שהחברות של מערב אירופה ודרומה בתקופה זו נחקרות באינטנסיביות זה זמן רב. על פירס היה אפוא לעמול קשה כדי שהמידע הרב והמגוון, אך הנטול כמעט לגמרי פנים אנושיות, שמצוי במקורות (מידע המכיל רק בחלקו הקטן התייחסויות ישירות וברורות לחברה הכפרית בת הזמן), ייהפך להקשר שבו אפשר יהיה למקם את דמותה של נערת הכפר ולהפיח בה רוח חיים.

ההבדל המהותי הזה, מבחינת עושר המקורות וטיבו של האתגר המחקרי, בין הסיפור של פאטמה לזה של מֶרְטֶן גַר, גרם, מן הסתם, לכך שכל אחת משתי ההיסטוריוניות בחרה לספר את סיפורה בדרך אחרת. בטרם אציג שוני זה בהעללה (emplotment) של שתי הפרשיות, מן הראוי לומר משהו כללי יותר על היסטוריה וספרות. הכתיבה ההיסטורית מתמודדת משלהי המאה העשרים עם הביקורת הנוקבת של התאוריות הפוסטמודרניות, המטילות ספק באפשרות לייחס ערכים של אמת ואובייקטיביות למחקרים היסטוריים (ולמחקרים מדעיים בכלל). במסגרת החשיבה של היסטוריונים ופילוסופים של ההיסטוריה על מעמדה של ההיסטוריה העלה היידן וייט (Hayden White) טענה, שעוררה ועודנה מעוררת דיונים תאורטיים ואמפיריים רבים. ההיסטוריה במהותה, גורס וייט, קרובה מאד לספרות, כלומר, לבדיון. את הדמיון בין השתיים הוא מוצא בעיקר בכך שהטקסטים בהיסטוריה ובספרות הם נראטיביים, דהיינו סיפוריים. וייט מצביע במחקריו על המבנים הנראטיביים הבולטים, כולם לקוחים מהספרות, המאפיינים את הכתיבה ההיסטורית (בעיקר במאה התשע־עשרה), כגון טרגדיה, קומדיה, וכיוצא בזה.

במבט ראשון נראה אולי, שטענה זו איננה כה מהותית: אז מה אם העובדות ההיסטוריות נתונות בתוך מבנה נראטיבי, יאמרו ההיסטוריונים, זה לא משנה את היסוד העובדתי שלהן. ומלבד זאת אפשר לפתור את הבעיה הטכנית הזאת ולצקת את התוכן העובדתי ההיסטורי לתבנית אחרת, שאיננה סיפורית. ובכן, זוהי בדיוק הנקודה החשובה בטענה של וייט: אין זו בעיה טכנית גרידא. הרעיון שביסוד הטענה של וייט הוא, שהקשר בין צורה לתוכן עמוק הרבה יותר מכפי שנוטים להניח ואי אפשר לדבר על אחד מהם בלי לדבר על האחר. הוא טוען, כי הנראטיב (הסיפור) ההיסטורי אינו חלק מההתרחשות ההיסטורית הנדונה במחקר. ההתרחשות כשמה כן היא – מתרחשת, ואילו הסיפור ההיסטורי גם הוא כשמו הוא – סיפור על ההתרחשות. זהו מבנה מילולי בדיוני, שההיסטוריון בוחר בו, ממש כמחבר של סיפורת בדיונית. יתרה מזאת, הבחירה הזאת איננה מהלך שנעשה בנפרד מעריכת המחקר, אלא היא חלק ממנו וממיון העדויות שעושה ההיסטוריון, לאו דוקא

במודע, וארגון לרצף בעל משמעות. מבנה הסיפור ההיסטורי הוא מרכיב מרכזי בהסבר אירועי העבר בידי ההיסטוריון, שכן הוא מקנה חשיבות רבה יותר לעובדות מסוימות וחשיבות פחותה לעובדות אחרות, בארגון אותן באופן המציגן, למשל, כרצף של התפתחות דרמטית שבסופו אירוע מסוים המהווה שיא, או כשורה של אירועים היוצרים רצף טרגי. על כן אין מדובר כאן במעטפת מלאכותית, שאפשר לקלפה מעל התוכן המחקרי הנפרד כביכול (וייט 1985; מאלי 1999: 18–25; וינריב 2003: 322–341).⁴ ואם לא די בכך, הוגים שהמשיכו את קו המחשבה הזה ביחס לעבודת ההיסטוריון מדגישים שלא רק הטקסטים שכותבים היסטוריונים הם נראטיביים ויש בהם יסוד בדיוני חזק, אלא גם הטקסטים של המקורות ההיסטוריים שמהם שואבים היסטוריונים עדויות על מה שנהוג לחשוב שהוא המרכיב העובדתי גרידא בעבודתם, גם טקסטים אלה מספרים סיפור על ההתרחשויות, כלומר גם הם נראטיביים של כותביהם (מאלי 1999: 23–24; רובין 2000: 16–19; Kramer 1989). מחקרים היסטוריים הם אפוא נראטיביים על נראטיביים.

אפשר להמשיך את ההיגיון הזה ולומר: אם כך, מה הטעם בכל עבודת הנמלים הזאת? הרי משמעות הדבר היא, שאין להיסטוריה כתחום ידע כלים לגלות מה היה בעבר ועוד פחות מזה – למסור מידע זה הלאה. כל מה שהיא יכולה לעשות הוא לספר סיפורים, ואת זה עושה הספרות טוב ממנה. אכן, אפשר להמשיך בכיוון הזה, אבל אפשר גם לבחור בכיוון אחר ולנקוט גישה הרואה בביקורת הפוסטמודרנית אתגר ולהגיב עליו במסקנה, שיש לחקור מה היה בעבר בד בבד עם חקירת המבנים העלילתיים של הטקסטים שעליהם מסתמך ההיסטוריון, כפי שפירס עושה בניתוח מבני העומק של הטקסט המשפטי על פאטמה, וכך להגיע לתובנות מעניינות יותר על העבר ועל כתיבתו. זימון דייוויס אומרת, כי הסיפורים שהאנשים שהיא כותבת עליהם סיפרו לעצמם ולאחרים על חייהם היו מרכיב חשוב בחייהם, מרכיב כה חשוב עד כי גילוי המבנה הנראטיבי של סיפורים כאלה הוא בגדר גילוי של מה שהיה בעבר, שכן העבר כולל את מה שסופר בעבר. כזכור, מלבד חקירת ההתרחשות של פרשת מִרְטֶן גֵר היא חקרה גם את הדרך שבה סופרה הפרשה בתקופות שונות בידי מספרים שונים (זימון דייוויס 2001ב [1997]). מחקר אחר שלה מנתח את הנראטיביים של בקשות חנינה שפושעים ובני משפחותיהם הגישו במאה השש־עשרה למלך צרפת, בהנחה שהדרכים שבהן סיפרו אנשים אלה את סיפוריהם בבקשות החנינה מלמדות על עולמם לא פחות מהדרך שבה התרחשו האירועים המסופרים בסיפוריהם (וינריב 2003: 315–318; Zemon Davis 1987: 4–6).

4 לסקירה של המגמות העיקריות בהיסטוריוגרפיה של המאה העשרים ועל 'המפנה הנראטיבי' בכתיבת היסטוריה, ראו סטון 2000. ראו גם וינריב 2003: 311–314, המנתח את מגבלות הדין של סטון בסוגיית הסיפור ההיסטורי. ראו גם Iggers 1997: 97–101.

מהתובנות על הקירבה בין היסטוריה וספרות אפשר להסיק גם, שיש לכלול בלימוד ההיסטוריה את ניתוח הנראטיבים של המחקרים ההיסטוריים. ניתוח כזה טוב לו שייעשה קודם כל בידי ההיסטוריונים כותבי המחקרים, שעה שהם מבררים לעצמם (ואגב כך חושפים לפני קוראיהם) מהם השיקולים המנחים אותם בבחירת הסיפור של מחקרם וכיצד מעצב הסיפור שבחרו את האירועים ההיסטוריים הנדונים במחקר. כזכור, מסבירה פירס במאמרה מדוע בחרה לגולל את פרשת הריונה של הנערה פֶאטְמָה כדילמה ולא כסיפור עלילה. לספרה, שראה אור השנה ושאותו היא חותמת בסיפורה של פֶאטְמָה, נתנה פירס את השם סיפורי מוסר (*Morality Tales*). במבוא לספר היא מפרטת את שיקוליה בעיצוב מבנהו (Peirce 2003: 11–15). לפני כן, במסגרת הכרת התודה שלה לאנשים שונים, כותבת פירס שהתמזל מזלה –

to meet the poet Ellen Voigt, who suggested that the best way to untangle all the information in my head was to tell a story. And so the writing of the book began with Fatma's story, now its conclusion (Peirce 2003: xii).

מהעמדה של היידן וייט וממשיכיו משתמע, כי לא רק כותבי ההיסטוריה אלא גם קוראיה עשויים להפיק תועלת מניתוח ההיבטים הבדיוניים של מחקרים היסטוריים. בנקודה זו אני חוזרת אפוא אל ההבדלים בין האסטרטגיות הנראטיביות שנקטו פירס וזימון דייוויס. אף כי התיעוד המקורי על מֶרְטֶן גֶר נכתב בידי השופט ז'אן דה קוראס, שדן בתביעות שהוגשו נגד המתחזה לֶמְרֶטֶן גֶר, ולפיכך ההקשר הדומיננטי שלו הוא ההקשר המשפטי, אין זימון דייוויס שומרת על ציר הדיון המשפטי, והיא בוחרת לגולל את הפרשה כסיפור שאפשר לאפיינו כמשל, סיפור מתח ואולי טרגדיה. היא מסבירה, כי המבנה העלילתי המובהק של הפרשה היה מן המאפיינים שמשכו אותה אליה מלכתחילה, משום ש"לעתים נדירות זוכה ההיסטוריון למצוא באירועי העבר מבנה נראטיבי כה מושלם, או עלילה שיש בה דרמה כה מושכת" (זימון דייוויס 2001א [1983]: 8). פירס, לעומת זאת, נמנעת מלאמץ גישה כזו בהעללת סיפורה של פֶאטְמָה ומעדיפה לעצב אותו כדילמה בלתי־פתורה (ראה לעיל). באחת ההזדמנויות שבהן הציגה פירס את מאמרה במסגרת הרצאה שאל אותה אחד מעמיתיה האם לה עצמה יש סברה על מה שעלה בגורלה של פֶאטְמָה וכיצד נפתרה בעייתה. פירס ענתה בחיוב, וכשנשאלה מדוע אינה משתפת את קוראיה בפתרון השיבה, שהשערות הקוראים טובות באותה מידה

כשלה.⁵ ואכן, באמצעות אסטרטגיה זו מצליחה פירס להוביל את הקוראים להיכרות עם חיי הכפר בפרובינציה העוסמאנית בדרום-מזרח אנטוליה במאה השש-עשרה. אסטרטגיה זו תורמת לשכנע את הקוראים בהשערותיה ובתובנותיה על-אודות האפשרויות והבעיות שלפניהן ניצבה הנערה הכפרית, בלי להסיט את תשומת-הלב לסוף הסיפור ובלי לכפות על המציאות החברתית ההיסטורית הזאת – שכאמור, יחסית למה שידוע על עברן של חברות שהתקיימו לא רחוק משם, בדרום-מערב אירופה, היא עלומה כליכך – השתלשלות עניינים אחת ויחידה.

שתי ההיסטוריוניות מטפלות באופן שונה גם באפיון דמויות גיבורי שתי הפרשות הללו. הנטייה הברורה של זימון דייוויס להדגיש את המבנה הסיפורי של פרשת מרטן גר ושפע המקורות שעמדו לרשותה – ומן הסתם, גם הטמפרמנט שלה כהיסטוריונית – כל אלה מובילים אותה לנסות לחדור באמצעות טכניקת הערכת ההיתכנות לעולמם הנפשי והרוחני של גיבורי סיפורה. היא מעצבת את דמויותיהם לא רק כחלק ממסגרות חברתיות – מגדר, אורח חיים, מעמד חברתי, ודת – אלא גם כבעלי אישיות מובחנת עם תכונות אופי מסוימות, רצונות ושאיפות מוגדרות, שבעודם נטועים בהקשר ההיסטורי של חברתם הם גם ייחודיים וחד-פעמיים. פירס, לעומת זאת, נעצרת באפיון הדמויות של פרשת פאטמה צעד אחד לפני העלאת השערות באשר לתכונות האופי והאישיות שלהן ולתרומתן של אותן תכונות לאופן שבו התרחשה הפרשה. המהלך הזה תואם את סוג המקורות העומדים לרשותה ואת הקו הכללי שבו היא בוחרת: הדגשת הדינמיקות של משפט וחברה כפי שהן מתגלות באופן אמפירי בהקשר היסטורי מסוים, והעדפתן על פני הרצון לספר סיפור, שהוא מניע מרכזי אצל זימון דייוויס.

פירס מבקרת את הנטייה לפרש את המציאות החברתית בקהילות מוסלמיות על בסיס ספרי חוק והלכה משפטית בלבד. במקום זאת, היא מציעה לראות בבית-הדין הפרובינציאלי זירה מתאימה יותר לפרשנות (פירס: 126–127). בית-הדין נתפס כאתר חברתי תוסס, שצרכים, אינטרסים ומתחים של בני הקהילה המקומית מקבלים בו ביטוי ונפתרים בחלקם במסגרת מורכבת של חוקים ומנהגים, אשר בישומם למציאות החברתית הנתונה שותפים השופט המייצג את המדינה ובני הקהילה המקומית גם יחד. העניין העיקרי שלה בפאטמה ובהריונה הבעייתי קשור

5 בספרה החדש מצינת פירס כי הקוראים אמנם מבקשים תמיד לדעת את סוף הסיפור, אבל בשל מאפייניהן המשפטיים, רשומות בתי הדין "are resistant to narration", ואף כי המתדיינים עצמם מספרים סיפורים, הרשומות נוטות לספק רק שברים של סיפור. על הקוראים, מסכמת פירס, לחיות אפוא עם חוסר ודאות ועם השערות בלבד (Peirce 2003: 13). השיקול של פירס הוא, אם כן, לאמץ את האסטרטגיה הנראטיבית שאיתרה אצל מחברי הרשומות (ראו לעיל, על המודעות לנראטיביות של המקורות ההיסטוריים).

אפוא בעיקר במה שאפשר להקיש מהדרך שבה נדונה הפרשה בבית־הדין על המתחים שהריון כזה עורר בחברה הכפרית (שם: 129–132), על התועלת שאנשים שהודו בבית־הדין בניאוף קיוו להפיק מהודאתם (שם: 140–143), על הקשר המשוער בין מצבים כגון זה שפאטמה נקלעה אליהם לבין המצב הדמוגרפי־חברתי בכפרה (שם: 148–152) ועל מאפייני תרבות בית־הדין המקומי ותפישת הצדק שלו (שם: 153–155).

לסיום, הערה נוספת על מֶרְטֵן גֶר, המאפשרת לי לשוב ולתפוס את קצה החוט של פנלופי, אותו חוט שבו דימיתי לראות את פירס אורגת את סיפורה של פאטמה. הצצה נוספת בסיפורה של זימון דייוויס מגלה דמיון מוזר בין העללת סיפור שובו של מֶרְטֵן גֶר בידי זימון דייוויס לבין סיפור שיבתו של אודיסאוס לאיתקה אצל הומוס. בשני הסיפורים אדם יוצא מביתו למלחמה ולא שב, ואין יודע מה עלה בגורלו. בשניהם הסיפור מסתיים בשיבתו. בשניהם יודעים הקוראים מה גיבורי הסיפור אשר הנעדר מותר אחריו אינם יודעים – כי הנעדר חי – והידיעה הזאת מעלה את המתח אצל הקוראים לקראת שובו של הנעדר, בעוד גיבורי הסיפור עסוקים בהישרדות בתנאי אי־ודאות.

אך שני הסיפורים מהווים גם תמונות ראי הדדיות. אודיסאוס בשובו מתחפש לקבצן זקן כדי להוליך שולל את מחזריה של פנלופי המתהוללים בארמונו ואחר־כך להרגם (הומרוס 1987, שיר ששה־עשר: 310–312). כאשר מֶרְטֵן גֶר שב, זה אדם המתחזה למֶרְטֵן גֶר ומוליך שולל את כולם (חוץ מאשר את בֶּרְטְרַאנְד, רעייתו), ואילו מֶרְטֵן גֶר האמיתי חוזר ללא תחפושת ודווקא בכך הוא מכה בתדהמה את כל יודעיו (זימון דייוויס 2001א [1983]: 57–58, 102–103). אפקט המראה חורג אף מעבר לעלילה אל תכונות אחרות של הסיפור: סיפורם של אודיסאוס ופנלופי הוא סיפור על מלכים ובני אצולה, בעוד שסיפורם של מֶרְטֵן גֶר, האמיתי והמתחזה, ושל בֶּרְטְרַאנְד הוא סיפור על כפריים פשוטי עם. סיפור אודיסאוס ופנלופי הוא סיפור על נאמנות, ואילו סיפור מֶרְטֵן וּבֶּרְטְרַאנְד הוא סיפור על בגידה.

גם סיומם של שני הסיפורים דומה רק למראית עין. אודיסאוס חוזר אל רעייתו הנאמנה אחרי שחיסל את מחזריה ההוללים ולסיפור יש סוף טוב. מֶרְטֵן גֶר חוזר אף הוא אל חיק רעייתו (שאי־נאמנותה טויחה), המתחזה נתלה, והכפר יכול לחזור לשגרת חייו לאחר שהוסר האתגר שהמתחזה הציב לסדר החברתי. אולם הקוראים נותרים מאוכזבים. הסוף, ההולם סיפור עם מוסר השכל חברתי־שמרני, מאכזב את הקוראים שהלכו שולל אחרי הנראטיב של זימון דייוויס והתפתו להאמין שלפניהם מעין אגדה מודרנית, עם סוף טוב לאוהבים. הסוף הזה הוא סוף היסטורי, לא מיתולוגי ולא טֶלְנוֹבֶּלִי. הסוף הזה מלמד מה היה טיבן של הנורמות החברתיות ביחס להתנהגות נשים בחברה הכפרית בצרפת של המאה השש־עשרה, עד כמה הצליחה

בִּרְטְרַאנְד לְמֵתוּחַ אֶת גְּבוּלוֹת הַנּוֹרְמוֹת הַלּוּ בַחֹפֶשׁ שֶׁנִּטְלָה לְעִצְמָה לְעֵצָב אֶת חִייה וְכִיצַד תִּמְרָנָה וְהִצִּילָה אֶת עִצְמָה וְאֶת בֵּתָה מִלְשָׁלָם אֶת מַחִיר הַהֶתְחַזְזוֹת שֶׁל אֶרְנֹו דו טִיל לְמֶרְטֵן גֶּר. מִן הַסֵּתֶם, סוֹף מַעִין זֶה (בְּרוּחוֹ הַהִיסְטוֹרִית וְלֹא דוּקָא בַפְרֵטִיו) הִיָּה גַם לְסִיפּוּרָה שֶׁל פֶּאָטְמָה, אוֹתוֹ סוֹף שֶׁלְסִלִי פִירַס מַעֲדִיפָה לְהַנִּיחַ לְקוֹרְאֵיהָ לְבַחֵר בְּעִצְמָם.

בִּיבְלִיּוֹגְרַפִּיָּה

- הוֹמְרוֹס, 1987. אוֹדִיֶסֶיָּה (תְּרַגוּם: שְׂאוּל טֶשֶׁרְנִיחֹבְסְקִי), תְּלֵאֲבִיב: עִם עוֹבֵד.
וִיט, הִיידוֹן, 1985 [1974]. "הַטְּקֶסֶט הַהִיסְטוֹרִי כְּמוֹצֵר סְפּוֹרֹתִי" (תְּרַגוּם: לִיאוּרָה בְּרֶשׁ), בְּתוֹךְ: אֶלְעֶזֶר וִינְרִיב (עוֹרֵד), חֲשִׁיבָה הִיסְטוֹרִית. קוֹבֵץ מֵאֲמָרִים בְּפִילוֹסוֹפִיָּה שֶׁל הַהִיסְטוֹרִיָּה, תְּלֵאֲבִיב: הַאוּנִיבֶרְסִיטָה הַפְּתוּחָה, 305–323.
וִינְרִיב, אֶלְעֶזֶר, 2003. הִיסְטוֹרִיָּה – מִיתוֹס אוֹ מִצִּיאוֹת? מַחֲשָׁבוֹת עַל מִצְב הַמִּקְצוֹעַ, תְּלֵאֲבִיב: הַאוּנִיבֶרְסִיטָה הַפְּתוּחָה.
זֶאבִי, דְּרוֹר, 2000. "רִישוּמֵי בֵּית־הַדִּין הַשְּׂרַעִי הָעוֹת'מֵאֲנִי – מִקּוֹר לְהִיסְטוֹרִיָּה הַחֲבֵרֶתִית בְּמִזְרַח הַתִּיכוֹן – הָעֵרְכָה מִחֲדָשׁ", הַמִּזְרַח הַחֲדָשׁ מ"א: 13–28.
זִימּוֹן דִּיּוּוִיס, נְטִלִי, 2001א [1983]. שׁוֹבוֹ שֶׁל מֶרְטֵן גֶּר (תְּרַגוּם: מִירִי אֶלִיאֲבִי־פֶלְדוֹן), תְּלֵאֲבִיב: הוֹצֵאת חֶרְגוֹל.
זִימּוֹן דִּיּוּוִיס, נְטִלִי, 2001ב [1997]. "דוֹר דוֹר וּמִתְחַזְּיוֹ: מִמֶּרְטֵן גֶּר לְסוֹמְרַסְבִי" (תְּרַגוּם: מִירִי אֶלִיאֲבִי־פֶלְדוֹן), נִסְפַח בְּתוֹךְ: נְטִלִי זִימּוֹן דִּיּוּוִיס, שׁוֹבוֹ שֶׁל מֶרְטֵן גֶּר, תְּלֵאֲבִיב: הוֹצֵאת חֶרְגוֹל, 149–173.
מֵאֲלִי, יוֹסִי, 1999. "הַפּוֹאֲטִיקָה וְהַפּוֹלִיטִיקָה שֶׁל הַהִיסְטוֹרִיּוֹגְרַפִּיָּה הַחֲדָשָׁה – מִבּוֹא", בְּתוֹךְ: רַעִיָה כְּהַן וִיוֹסִי מֵאֲלִי (עוֹרְכִים), סְפּוֹרוֹת וְהִיסְטוֹרִיָּה, יְרוּשָׁלַיִם: מֶרְכָּז זֶלְמָן שׁוֹר, 9–33.
סְטוֹן, לוֹרֵנֶס, 2000 [1979]. "תְּחִיטָה הַסִּיפֵר: מַחֲשָׁבוֹת עַל הִיסְטוֹרִיָּה יִשְׁנֵה־חֲדָשָׁה" (תְּרַגוּם: מִיכָל אֶלְפּוֹן), זְמַנִּים 71: 40–53.
רוֹבִין, אֲבִי, 2000. בְּהֶגֶת וְתִמְיָמִי בִּיִלְאִית בִּירוֹת: מִסַּע אֶל תּוֹדַעְתֶּם שֶׁל שְׁנֵי נוֹסַעִים עוֹסְמָאֲנִים בְּרֵאשִׁית הַמָּאָה הָעֲשָׂרִים, עֲבוּדָה לְשֵׁם קְבֻלַּת תּוֹאֵר

מוסמך, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר-שבע.

- Agmon, Iris, 1998. "Women, Class, and Gender: Muslim Jaffa and Haifa at the Turn of the 20th Century", *International Journal of Middle East Studies* 30, 4: 477–500.
- Ginzburg, Carlo, 1993. "Microhistory: Two or Three Things that I Know about It", *Critical Inquiry* 20, 1: 10–36.
- Iggers, George G., 1997. *Historiography in the Twentieth Century: From Scientific Objectivity to the Postmodern Challenge*, Middletown, Connecticut: Wesleyan University Press.
- Kramer, Lloyd S., 1989. "Literature, Criticism, and Historical Imagination: The Literary Challenge of Hayden White and Dominick LaCapra", in: Lynn Hunt (ed.), *The New Cultural History*, Berkeley: University of California Press, 97–129.
- Levi, Giovanni, 1995 [1992]. "On Microhistory", in: Peter Burke (ed.), *New Perspectives on Historical Writing*, Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press, 93–114.
- Peirce, Leslie P., 1998. "LE DILEMME DE FATMA. Crime sexuel et culture juridique dans une cour ottomane au début de temps modernes", *Annales: Histoire, Sciences Sociales* 53, 2: 291–319.
- Peirce, Leslie P., 2003. *Morality Tales. Law and Gender in the Ottoman Court of Aintab*, Berkeley: University of California Press.
- Zemon Davis, Natalie, 1987. *Fiction in the Archives. Pardon Tales and their Tellers in Sixteenth-Century France*, Stanford: Stanford University Press.
- Zemon Davis, Natalie, 1990. "The Shapes of Social History", *Storia della Storiografia* 17: 28–34.